

प्रकरण पहिले
प्रास्ताविक

प्रकरण - पहिले

प्रास्ताविक

मानवी संस्कृतीच्या आणि तिच्या विकसनाच्या खुणा ज्या देशात किंवा प्रांतात असतात तो देश समृद्ध समजला जातो . भारत हा देश त्या अर्थाने केवळ भौगोलिक नव्हे तर सांस्कृतिक आणि सामाजिक दृष्ट्या अत्यंत समृद्ध आहे . येथील प्रत्येक वाडी, वस्ती, गाव, शहर, स्वतःची ओळख अभिमानाने मिरवितात . त्याचा मागोवा घेणे आणि त्यात आपले अस्तित्व शोधून ते जपणे हे इतिहास अभ्यासकाचे प्रमुख कार्य आहे . या दृष्टिकोनातून सदरचा विषय संशोधन अभ्यासासाठी निवडण्यात आला आहे .

पार्श्वभूमी :

महाराष्ट्र ही संतांची, महान विद्वानांची आणि कर्मयोग्यांची भूमी आहे . येथे प्राचीन आणि अर्वाचीनतेचा एक सुंदर मिलाप आल्याचे दिसते . प्राचीन काळातील शिल्पे, लेणी, मंदिरे, ताम्रपट, ही दस्तऐवजे आमच्या परंपरांची साक्ष देतात आणि आधुनिक काळातील विकासाची दिशा स्पष्ट करतात . या विकास परंपरांचा शोध घेण्यासाठी लहान लहान क्षेत्रांची निवड करून त्यांचा विशिष्ट हेतूने अभ्यास करणे आवश्यक आहे, म्हणून सातारा जिल्ह्यात असणारे कराड हे शहर निवडून तेथील केवळ मंदिरांचा ऐतिहासिक दृष्ट्या अभ्यास येथे केला आहे .

सातारा शहर आणि सातारा जिल्हा यांना मोठे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय महत्व आहे . हा भाग सातवाहनांच्या साम्राज्याचा एक हिस्सा होता . मराठी सत्तेच्या राजधानीचे ठिकाण म्हणून मध्ययुगात ते केंद्रस्थानी होते . स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या कालखंडात असहकार चळवळीचे आणि प्रतिसरकार संकल्पनेचे ते केंद्र होते . अशा पार्श्वभूमीवर सध्याचे “कराड” आणि प्राचीन काळातील “करहाटक” हे शहर वसले आहे . कराड शहर आणि परिसरात प्रागैतिहासिक काळापासून नवाशमयुगातील मानवी संस्कृतीचे पुरावे मिळतात . या भागात मौर्य, सातवाहन, राष्ट्रकूट, वाकाटक, कलचूरी, चालुक्य, देवगिरीचे यादव,

शिलाहार, कल्याणीचे चालुक्य, या प्राचीन सत्ता आणि मध्ययुगीन काळातील राजकीय सत्तामध्ये बहामनी, अदिलशाही, मराठी या सत्ता होऊन गेल्या . या संदर्भाने या शहर परिसरात अनेक ऐतिहासिक खाणाखुणा आढळून येतात . आगाशिव बौध्द लेणी, भुईकोट किल्ला, शहराच्या भोवतालचे किल्ले, त्याचबरोबरच सातवाहन कालीन नाणी, शंख-शिंपल्या पासून तयार केलेल्या वस्तू, लोखंडापासून तयार केलेल्या वस्तु या गोष्टी कराड शहराचे ऐतिहासिकत्व दर्शवितात . या शिवाय हे एक प्रमुख व्यापारी केंद्र म्हणून भारतातीलच नव्हे तर ग्रीस, रोम, पर्शिया या बाह्य जगताशीही संबंधीत होते . याचा उल्लेख कूडा येथील लेण्यात कोरलेला आढळतो .

कराड शहराच्या वैविध्यपूर्ण ऐतिहासिक महत्वाच्या बाबीमधील सदर लघुशोधप्रबंधासाठी येथील मंदिरे हा प्रमुख विषय घेऊन संशोधन अभ्यास करण्यात आला आहे . कराडमधील मंदिरे ही या शहराची वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्ट असून त्याने या शहराचे परंपरागत महत्व वाढविले आहे . कराड शहरामध्ये एकशे वीस मंदिरे आहेत . त्यातील बहुतांश मंदिरे पेशवेकालीन आहेत . त्या सर्व मंदिराची रचना व बांधकाम हेमाडपंथी आहे . उत्तरालक्ष्मी मंदिर, कृष्णामाई मंदिर, हाटकेश्वर मंदिर ही पौराणिक मंदिरे आहेत . या सर्व मंदिरांचा काळानुरूप जिर्णोध्दार होत गेला असला तरी ही मंदिरे प्राचीन असल्याचे स्पष्ट होते . या मंदिराच्या अभ्यासावरून त्या त्या काळातील राजकीय, सांस्कृतिक, कलात्मक स्थितीचा व बदलाचा अभ्यास करता येतो . शहरातील मंदिराच्या एकूण संख्येचा विचार करता त्यांच्याकडे बरेच दूरलक्ष झाल्याचे दिसते . म्हणून त्याचा ऐतिहासिक अभ्यास होणे ही बाब प्रकर्षाने जाणवते . या संदर्भातील विचार दृष्टीकोनातूनच सदरचा अभ्यास विषय निवडण्यात आला आहे .

पूर्व संशोधनाचा आढावा -

कराड शहराच्या इतिहासाचा समग्र अभ्यासपूर्ण लिखानाचा प्रयत्न प्रथम विद्यासागर पुरुषोत्तम गोखले आणि श्री .काशिनाथ धोंडो देशपांडे यांनी केला . “कराड समग्र दर्शन” या ग्रंथात त्यांनी कराड शहराचा विविधांगी अभ्यास केल्याचे दिसते . कराड शहराविषयी प्रामुख्याने संशोधनात्मक अभ्यास

करण्याचा दुसरा प्रयत्न श्री.जी.एच.खरे यांनी केला. त्यांनी त्यांच्या “कराडचा विस्तार” या पुस्तकात कराड नावाच्या उत्पत्तीचे वर्णन केले आहे.

“ कराडचा इतिहास” या विषयावर प्रा.अभय पाटील यांनी संशोधन केलेले आहे. यामध्ये त्यांनी इ.स. १९५० ते २००० पर्यंतचा कालखंड घेतलेला आहे. तर श्रीमती. राजश्री निकम यांनी “कराड नगरपालिका” या विषयावर संशोधन केलेले आहे. या सर्व संशोधन अभ्यासातून कराड व परिसरातील सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय तसेच आर्थिक स्थितीचा अभ्यास होत असला तरी प्रामुख्याने. ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून मंदिरांचा अभ्यास झालेला नाही. म्हणून प्रस्तूत लघुशोध प्रबंधासाठी “कराड शहरातील निवडक मंदिरांचा समग्र अभ्यास” हा विषय निवडला आहे.

विषयाची निवड :

प्राचीन इतिहासाच्या अभ्यासात मूर्ती, बांधकामांची रचना, ठेवण याला फार महत्व असते. यावरून आपणास इतिहासाची व त्याच्या विशिष्ट कालखंडाची कल्पना येऊ शकते. त्याचबरोबर शहरातील इमारती, मूर्ती, मंदिरे यावरून त्या गावाची समृद्धी, स्थैर्य या गोष्टी स्पष्ट होतात. कराड हे एक समृद्ध शहर होते. म्हणूनच येथे कलाकौशल्ये, विविध कला यांचा विकास होत गेल्याचे दिसते. तसेच लोककलेलाही प्राधान्य मिळाल्याचे दिसते. ब्रिटीश राजवटीत पाश्चिमात्य संस्कृतीची बीजे रोवली गेली. तिचा प्रभाव जसजसा वाढत गेला तसतशी संस्कृती रक्षणाची जाणीवही वाढत गेली. ती जाणीव तरूण पिढीला होणे साहाजिकच आहे. त्यातून मंदिराचे रक्षण व जोपासनाही होत गेली. असे असले तरी मंदिराकडे त्यांचे ऐतिहासिक मूल्य आणि महत्व जाणून त्याचा अभ्यास होणे ही गोष्ट बरीच दूर्लक्षित राहिली. शिवाय सर्वसाधारणपणे मंदिरांचे ऐतिहासिक महत्व लक्षात न आल्याने दुरावस्था प्रकर्षाने जाणवते. या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन निवडक मंदिरांचा उपलब्ध साधनानुसार सुक्ष्म व चिकित्सक अभ्यास करून समाजापुढे ठेवण्याचा हा प्रयत्न आहे.

विषयाचे महत्व :

अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत मानवी गरजांच्या अभ्यासावरून मानवी इतिहास स्पष्ट होतो . त्यालाच त्या विशिष्ट ठिकाणची संस्कृती असे म्हणतात . जगभरातील वैशिष्ट्यपूर्ण इमारती ज्याप्रमाणे आपली ऐतिहासिकता दृग्गोचर करतात म्हणूनच मंदिर आणि मूल्यांचा अभ्यास हा केवळ कलाकुसरीचा अभ्यास रहात नाही तर तो त्या विशिष्ट प्रदेश काळाची सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, स्थितीचा अभ्यास ठरतो आणि इतिहासात यालाच अधिक महत्व आहे .

मंदिराच्या अभ्यासातून मंदिराची रचना कोणत्या प्रकारची आहे? मूळची मंदिर रचना कशी होती? त्यात काळानुरूप कोणते बदल झाले? शिवाय त्या कालखंडाचा कोणता प्रभाव त्यावर जाणवतो? त्या मंदिराची रचना करताना कोणता दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून ती रचना केली गेली? तो रचना प्रकार कोठून उदयास आला? या सर्व बाबींवर प्रकाश पडत असतो . मंदिर शैलीचे वेगवेगळे प्रकार आहेत . त्यात प्रामुख्याने नागर, द्रविड, वेसर या तीन महत्त्वाच्या शैली पहावयास मिळतात . त्यापैकी साधारणपणे उत्तरेत नागर, दक्षिणेत द्रविड आणि मध्य भारतात वेसर शैलीचा विकास झाल्याचे दिसते . महाराष्ट्रात या सर्व शैलींचा समन्वय झाल्याचे आढळून येते .

विषय व्याप्ती :

प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती केवळ कराड शहर आणि शहरामधील ऐतिहासिक मंदिरे एवढ्यापुरती मर्यादित असून त्याअनुरोधाने येणारे सर्व विषय सदर संशोधनासाठी विचारात घेतले आहेत . कराड शहराचे भौगोलिक स्थान, “कराड” नाम उत्पत्ती आणि ऐतिहासिक घटनाक्रम विचारात घेतला आहे . मंदिराचा अभ्यास हा मूळातच व्यापक विषय आहे . मंदिर म्हणजे केवळ एखादी वास्तू नव्हे . मंदिरे ही सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व धार्मिक घडामोडीची केंद्रे असल्यामुळे त्यांचा प्रभाव समाजावर पर्यायाने शहरावर आणि शहराच्या मंदिरशैलीवर होत असतो . म्हणूनच मंदिराच्या अभ्यासात स्थानिक इतिहासापासून ते राष्ट्रीय इतिहासपर्यंत प्रमुख घटनाक्रमावर प्रकाश टाकणे शक्य होते.

विषय मर्यादाः

कराड हे शहर प्राचीन काळापासून प्राचीन मंदिरांबाबत प्रसिध्द आहे . कराड शहराला राजघराण्याचा वारसा लाभलेला आहे . त्या राजवटीतील राजांनी मंदिरांना दिलेला राजाश्रय, त्यामुळे मंदिरांची झालेली निर्मिती व कालांतराने झालेला बदल सदर संशोधनातून पहावयास मिळेल . कराड शहरातील काही मंदिरे प्राचीन असून त्यांचा जिर्णोध्दार पेशव्यांच्या काळात झाल्याची माहिती संशोधनातून स्पष्ट होते . कराडमधील एकूण १२० मंदिरे व त्या संबंधित असणा-या प्रत्येक घटकावर सविस्तर व चिकित्सक दृष्टिने प्रकाश टाकणे एका विशिष्ट कालावधीत शक्य नसल्याने संशोधनात काही निवडक मंदिरांचा अभ्यास करणे कमप्राप्त ठरते ही या संशोधनाची मर्यादा आहे . शिवाय मंदिरांविषयी प्राथमिक माहिती प्राप्त करणे सध्याच्या काळात मोठे जिकीरीचे झाले आहे .

उद्दिष्टे :

सदरच्या संशोधन प्रबंधासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत .

- १ . कराड शहराची ऐतिहासिकता व प्राचीनता अभ्यासणे .
- २ . कराड शहरातील निवडक मंदिरांचा समग्र अभ्यास करणे .
- ३ . कराड शहराच्या मंदिरातील ताम्रपट, शिलालेख, वाङ्मयीन साहित्य यांचा अभ्यास करणे .
- ४ . मंदिरांची स्थापना, उदय, विकास, विस्तार व जिर्णोध्दार यांचा अभ्यास करणे .
- ५ . मंदिरांच्या परंपरा व त्याचाशी निगडीत लोकजीवन अभ्यासणे .
- ६ . मंदिरांच्या कलाकुसरीतून कलाकौशल्याचा विकास व लोककलेच्या विकसनाचा मागोवा घेणे
- ७ . पर्यटनाच्या दृष्टीने मंदिरांचे ऐतिहासिक महत्व जाणून घेणे .

संशोधन पद्धती :

सदरच्या लघुसंशोधन प्रबंधासाठी आवश्यक त्या सर्व संशोधन पद्धतीचा वापर करून संशोधनात्मक माहिती संकलित करण्यात आली आहे . प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्रास भेट देऊन प्राथमिक माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण करून 'विश्लेषणात्मक पद्धतीचा', वापर येथे केला आहे . संशोधनात्मक प्रबंधासाठी अभ्यास करित असताना प्रत्यक्ष जाणकार व्यक्तींना, जून्या जेष्ठ नागरिकांना भेटणे, मंदिराचे पूजारी, मंदिराचे व्यवस्थापक यांना भेटून त्यांच्याकडून आवश्यक ती माहिती प्राप्त करण्यासाठी 'मुलाखत तंत्राचा', वापर करण्यात आला आहे .

ऐतिहासिक संशोधनात प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्राच्या भेटीत तेथील पुरातत्व शिल्पे, शिलालेख, मूर्तीची ठेवण, रचना, वास्तू व त्यांची बांधकाम रचना, बांधकाम आराखडा, त्यात झालेले बदल अशा सर्व गोष्टींचा अभ्यास आवश्यक असल्याने सदरच्या संशोधन प्रबंधासाठी 'सर्वेक्षणात्मक पद्धतीचा', वापर करण्यात आला आहे .

पूर्वी झालेली संशोधने, लिखाण, संशोधन विषयाच्या व क्षेत्राच्या संदर्भाने प्रसिध्द झालेले विविध लेख, बातम्या, पुस्तके, ग्रंथ यांचा आढावा घेऊन सदर संशोधन अधिक पूर्णत्वाकडे नेण्याचा प्रयत्न 'संदर्भ पद्धती', वापरून केला आहे . त्यानुसार आवश्यक त्या ठिकाणी संदर्भाचा उल्लेख, तळटिपा, संदर्भ साहित्य सूची देण्यात आली आहे .

लघुशोधप्रबंधाची रचना :

सदरचा लघुसंशोधन प्रबंध संशोधनांती, उद्दिष्टांच्या अधारावर पाच मुख्य प्रकरणाद्वारे सादर करण्यात आला आहे .

प्रकरण १ :

लघुसंशोधन प्रबंधाच्या पहिल्या प्रकरणात संशोधनाची पार्श्वभूमी, पूर्वसंशोधनाचा आढावा, विषयाची निवड, महत्व, व्याप्ती, मर्यादा, उद्दिष्टे, संशोधन पध्दती, एकूण प्रकरणांची रचना यांचा प्रास्ताविक स्वरूपात आढावा घेण्यात आला आहे .

प्रकरण २ :

लघुसंशोधन प्रबंधातील दुसरे प्रकरण हे कराड शहराची ऐतिहासिकता स्पष्ट करणारे आहे . यात 'कराड' शहराची उत्पत्ती, 'कराड' नावाच्या उत्पत्तीचे विविध मतप्रवाह, कराड शहर आणि आसपासच्या परिसरावर असणा-या राजघराण्यांची सत्ता आणि या सर्वांचे येथील मंदिर विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचे योगदान या सर्वांचा संशोधनात्मक आढावा घेण्यात आला आहे .

प्रकरण ३ :

हे प्रकरण मंदिराच्या कला व स्थापत्य शास्त्रासाठीच्या विश्लेषणासाठी समर्पित करण्यात आले आहे . भारतीय मंदिर रचनांची परंपरा, त्यांच्या विविध शैली, त्यांच्या रचनांमधील शास्त्र, गणित, भूमिती आणि त्या संदर्भात कराड शहरातील मंदिरे आणि त्यांची स्थापत्य कला, गुणवैशिष्ट्ये मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे .

प्रकरण ४ :

भारतीय समाजजीवनात मंदिरांना अनन्यसाधारण महत्व आहे . सर्व प्रकारच्या घडामोडींची मुख्य केंद्रे असणारी ही मंदिरे लोकजीवनाशी निगडित होती . समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण यांचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष संबंध मंदिराशी होता . त्याबाबत विश्लेषणात्मक आढावा सदरच्या प्रकरणात घेण्यात आला आहे .

प्रकरण ५ :

हे प्रकरण उपसंहारासाठी समर्पित आहे . एखादया महत्वाच्या प्राचीन परंपरा असणा-या शहरातील मंदिरांचा सर्वांगीण अभ्यास करून संशोधनाचे अंतिम सारतत्व मांडण्याचा प्रयत्न शेवटच्या उपसंहाराच्या प्रकरणातून करण्यात आले आहे .

BARR. BALASAHEB KHARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.